

varmt anbefale Eric Christiansens arbejde. I betragtning af værket's pris og format kunne man drømme om en mere tilgængelig udgave, eventuelt på dansk, så de mange Saxolæsere vi ikke mindst har her i landet kunne få gavn af de mange oplysninger der er at finde i det anmeldte værk.

Men inden bægeret helt er fyldt af ros vil jeg dryppe en dråbe malurt i det. I forbindelse med karakteristikken af 10. bog hævdes det (s. 145) at Saxo har hentet tanken om at Gud belønner sine tjenere med succes og straffer sine fjender hårdt her på jorden fra en jødisk-kristen almenvendning. Tanken går tilbage »to the old, and rather stale tradition of the Bible and the Founders of Ecclesiastical History: Eusebius, Augustin(sic!), Orosius and Bede«.

Lad så være at netop denne tradition med dens implikationer er et hovedpunkt i min egen opfattelse af *Gesta Danorum*, hvilket Eric Christiansen næppe er uvidende om selvom han ikke har fundet lejlighed til at nævne de artikler hvori jeg har fremført teorien. Men det anførte argument for at indtage en så afvisende holdning er mildest talt temmelig spinkelt – der er naturligvis meget store værdier at hente i den fra Bibelen udgående universalhistorie. Er det ikke betænkeligt at slå en streg over en væsentlig side af den middelalderlige historieskrivning – der foruden de anførte værker også omfatter et hovedværk som Otto af Freising's *Chronicon de duabus civitatibus* – når man dog anerkender Saxos kendskab til denne?

Inge Skovgaard-Petersen

LARS VISSING: La formation du concept de *parere* chez Machiavel.
København, Eget forlag, 1984. 377 s. (+ 2).

En dansk disputats om Machiavelli er en begivenhed. Den danske Machiavelliforskning er ikke stor; den vinder med det foreliggende værk vældigt i omfang, men det må naturligvis erkendes at afhandlingen i sit anliggende er international. Den henvender sig til en videnskabelig debat domineret af franske og angelsaksiske navne (men i øvrigt med deltagelse fra mange lande), og det er i det internationale videnskabelige miljø den vil opnå sin egentlige vurdering, når den til sin tid under en eller anden form vil blive modtaget der. – Det følgende gengiver, med nogle få redaktionelle ændringer, den første officielle opposition ved afhandlingens forsvar for den filosofiske doktorgrad på Københavns Universitet fredag den 9. november 1984.

Bogen handler om illusionen som politisk magtmiddel i Machiavellis

filosofi, og dens tese er at dette moment er af fundamental betydning, ikke kun i Machiavellis berømteste skrift *Fyrsten*, med også i hans øvrige forfatterskab, i Machiavellis virksomhed og i hans indstilling i det hele taget. Afhandlingen har således som disputats det ubestridelige fortrin at have en tese, og videre den kvalitet at tesen angår et meget væsentligt videnskabeligt spørgsmål. Der er måske ingen der har bidraget mere end Machiavelli til udviklingen af den moderne vestlige politiske tænkning, og der er næppe mange der har bidraget så meget som han. Politisk tænkning i Vesteuropa og i U.S.A., særlig i vort og det foregående århundrede, har set i skriftet om *Fyrsten* en kold, men klar redegørelse for magtens væsen og for statsstyrelsens teknik, men samtidig rigtignok et brændpunkt mellem den moralske og den kyniske indstilling i politik. Skriftets nøgterne fremstilling af, hvorledes fyrsten erhverver sin magt, og navnlig efter erhvervelsen bevarer den, har chokeret. Der er siden skriftet udkom, posthumt, i 1532, ikke den politiske voldshandling der ikke lettelig har kunnet tilskrives Machiavellis indflydelse. På den anden side har læsning af skriftet om *Fyrsten* (og det hører virkelig til de klassikere der er blevet læst) aldrig kunnet lade tvivl mulig om, at de formål det ville fremme med sin argumentation entydigt var gode formål. Machiavelli er i vor del af verden måske den første, men som bekendt ikke den sidste, der har villet fremme gode formål med midler der ikke var gode eller rentud var slette.

Machiavellis forfatterskab er gådefuldt i alle de udlægninger af det der foreligger. Det er ikke vanskeligt at finde modsætninger mellem *Fyrsten* og det øvrige forfatterskab, modsætninger mellem Machiavellis tidlige og hans sene skrifter, mellem hans private og embedsmæssige korrespondance på den ene side og hans teoretiske skrifter på den anden, modsætninger mellem mennesket Machiavelli og filosofen.

Her er det præses peger på illusionstemaet. Han gør det straks s. 6 i en indledende skitse over hovedkonflikter i Machiavelli-forskningen, forholdet mellem *Fyrsten* og *Diskurserne* (over de ti første bøger af Livius), spørgsmålet om Machiavellis oprigtighed eller mangel derpå. Her hedder det: »Je me propose de circonscrire quelques éléments résistants de l'oeuvre machiavélienne, ceux qui concernent la question du paraître«. Efter skitsen følger kapitlet *Histoire de la critique et préalables culturels* (s. 8-31) hvori præses redegør nærmere for sin stillingtagen i Machiavelli-debatten og – i en knap stil der er ham egen – karakteriserer en række af denne forsknings store modsætninger som falske, indholdsløse eller unødvendige. Denne forskningsoversigt illustrerer ikke kun forfatterens store belæsthed, men bidrager også til belysning af Machiavelli-debattens i sig selv problematiske udgangspunkter. Præses er, hvad Machiavel-

lis forfatterskab angår, tilhænger af en »interprétation première, triviale« (s. 5) hvad der først og fremmest tjener til at gøre hans undersøgelse uafhængig af hele den filosofiske retning i eftertiden der kaldes antimachiavellismen. Præses foreslår illusionstemaet, Machiavellis optagethed af forholdet mellem det reelle og det tilsyneladende, som et »élément résistant« i Machiavellis *oeuvre*, og det er ganske rigtig et element som Machiavelli-forskningen ikke hidtil har optaget til nærmere undersøgelse. *Paraitre* er noget andet og mere end *inganno*. Det første betegner det tilsyneladende i dets forhold til det reelle, medens det andet er betegnelsen for bedraget i egentlig forstand. Nyttigt at fastholde denne sondring fordi den er af fundamental betydning for det følgende, hvad præses da heller ikke forsømmer at gøre sin læser opmærksom på.

Undersøgelsen falder i to dele. Den ene er en sproglig analyse af hele Machiavellis administrative korrespondance fra årene 1498–1512 da han var leder af, hvad der i Firenze kaldtes det andet kancelli, denne korrespondance naturligvis således som den er tilgængelig i de udgaver der har været foranstaltet af den siden det 18. århundrede. Præses har ikke kunnet gå bag om det trykte materiale, og det kan – dets enorme omfang taget i betragtning – ikke bebrejdes ham. Men det bør på den anden side ikke overses at tekstgrundlaget for Machiavellis *oeuvre* i de gængse udgaver er ganske sammensat, for ikke at sige at det er tilfældigt, og at Machiavelli-forskningen af denne årsag endnu kan siges at befinde sig på usikker grund, også hvad angår nogle af de spørgsmål der har beskæftiget den allermest. – Anden hoveddel af den foreliggende undersøgelse er konfrontationen af Machiavellis politisk-teoretiske forfatterskab, især *Fyrsten*, med resultaterne af den sproglige analyse.

Den foretagne undersøgelse tilhører, i henhold til en grundbetragtning s. 43, den politiske filosofi og den elementære erkendelseslære (epistemologien), på grund af »l'importance prépondérante accordée à l'analyse du fonctionnement d'un concept, celui de l'illusion«. Undersøgelsen kan ikke »faire abstraction de l'histoire des idées«, men »elle ne fait intervenir l'histoire matérielle que pour autant que celle-ci soit indispensable à la compréhension de la formation des théories élaborées par Machiavel dans le domaine de l'illusionisme politique« (stadig s. 43). Det bliver klart af det følgende (s. 44), at forfatteren med det besynderlige begreb *histoire matérielle* tænker på begivenhedshistorien, uden at det bliver klart hvorfor den for ham fremtræder som *matérielle*.

Den sproglige analyse, afhandlingens ene hoveddel, er statistisk i sit væsen. Den opregner og rubricerer mere end tusind tekststeder hvori der kan konstateres modstilling af ord der har med henholdsvis statens nytte og statens ære at gøre, begrebspar der angår politikens realiteter på den

ene side og magtens ydre udtryk på den anden. I sig selv er denne undersøgelse en imponerende fysisk præstation. Det byder ikke læseren større vanskelighed at finde frem til de tekststeder forfatteren behandler. Hvor det pågældende sted ikke er citeret i noterne til teksten (og det har naturligvis kun de vigtigste kunnet blive), kan stederne findes ved hjælp af en liste bag i bogen (s. 330–353) der for hvert enkelt sted henviser til den pågældende side i den pågældende trykte udgave. Det er således højest en trykside læseren skal gennemgå for at finde frem til det sted forfatteren har i tankerne. Derimod kan det nok være vanskeligt at vurdere Machiavellis andel i affattelsen af de enkelte stykker, breve fra andre til ham, breve han skriver i andres navn over for breve der er skrevet i hans eget navn – og det kan naturligvis ofte være vanskeligt at finde det enkelte tekststed nøjagtig således som præses synes at have læst det. Ikke mindst vanskeligt er det at vurdere, om de ord præses vælger at placere på hver sin side af den undersøgte modsætning (realiteten over for illusionen i politik) virkelig er synonymer eller overhovedet er kommensurable. Indsamlingen af tekststeder er tilsyneladende foregået helt mekanisk, hvad der vel også er nødvendigt for den der ønsker at være konsekvent, men hvad der på den anden side ikke kan undgå at aktualisere savnet af præcise undersøgelser af det enkelte begrebs betydning i den givne sammenhæng. Nogle eksempler viser det. Henvisningen s. 64 til ordet *gente* (tekststed nr. 737 fra 1504) gælder den franske konge i Machiavellis referat om muligheden af at kejseren kommer til Rom og nødvendigheden af i så fald at sørge for at han ikke kan gøre hvad han vil, *che era bene da trattenerlo e fargli buon mercato di cerimonie estrinseche, e di simili onori consueti ad un simui principe; e, venendogli qualche disastro in cammino, si potrà aiutarlo de qualche gente e danari* (at det ville være godt at holde ham hen og ikke spare på ydre ceremoniel og den slags æresbevisninger som man plejer at give en sådan fyrste, men at man, hvis han stødte på nogen ulykke, kunne hjælpe ham med folk og penge). Forfatteren synes på dette sted ganske at overse, at *gente* i sætningen ikke står i direkte modsætning til *onori* og *cerimonie*, men at ordet *disastro* (ulykke eller modgang) er et nødvendigt mellemlid i sætningens opbygning. – Ordet *danari* (penge) der sidestilles med *gente* i nr. 737, forekommer desuden i nr. 8 (fra 1498) hvor en udsending skal komme til stede *con buona somma di danari et tucto per dare riputazione alla cosa* (med en pæn sum penge og alt for at vække opmærksomhed om foretagendet); her er det i sætningens sammenhæng ikke klart, hvorvidt denne *riputazione* (i øvrigt et af forfatterens vigtige begreber på illusions-siden) skal tilvejebringes ved pengene, ved udsendingen eller ved begge dele. Forfatteren yder ingen hjælp. – *Danari* forekommer i to andre tekststeder (234 og 503) hvoraf det

første (fra år 1500) synes helt interesseløst, de der skriver omtaler sig selv som *homini senza danari et senza credito* (mennesker uden hverken penge eller kredit), medens nr. 503 (1502) der er Machiavellis referat af en samtale med Cesare Borgia, synes at have væsentlig udsagnskraft i forfatterens anliggende, illusionen over for realiteterne i politik; *per la parte del Duca io ti dico che a Sua Eccellenza basterebbe aver l'onore suo con voi rispetto alla condotta vecchia; e questo stima più che danari e che ogni altra cosa* (om hertugen siger jeg dig, at Hans Excellence vil være tilfreds med at få sin ære over for jer i spørgsmålet om den gamle lejetropskontrakt; dette regner han for vigtigere end penge og alt andet). – I forfatterens mekaniske opregning af ordparrene er der kun ringe vejledning at hente, og læseren kommer ofte i tvivl om ordenes betydning i den givne sammenhæng.

Helt overfladisk behandlet er de fire eksempler på det ikke uinteressante begreb *stato* der anføres s. 63. I nr. 426 (1502) tales der om *lo stato del Prefecto* (nemlig præfekten i Rom, Giovanni della Rovere, og ordet betyder i sammenhængen tilstand eller stilling, ikke stat). Anderledes nr. 495 (1502) i udtrykket *lo stato et onore del Re di Francia* (hvor *stato* betyder både tilstand og stat, ikke overraskende når det drejer sig om en mægtig fyrste). Nr. 515 (ligeledes 1502) kunne være en virkelig godbid, hvis det gjaldt om at undersøge Machiavellis opfattelse af staten, *quel primo fondamento che è necessario nelli stati, della sicurtà, commodo, utile et honor de ciascuno* (hint første grundlag som er nødvendigt i staterne, sikkerhed, velbefindende, nytte og ære for enhver). Præses undlader at bemærke, at i denne sætning – der beskæftiger sig med de mest centrale begreber i hans undersøgelse – tales der ikke udtrykkeligt om forholdet mellem det reelle og det tilsyneladende. Interesse har også nr. 905 (1510) hvor den franske konge i Machiavellis referat erklærer sig villig til at støtte alt *fuori che perdere dello onore e dello stato mio* (undtagen at lide afbræk i min ære og i min position).

I det samlede indtryk af den sproglige analyse betyder denne uklarhed i det enkelte dog ikke så meget. Statistisk er det på realitets-siden *utile* og *securtà* (nytte og sikkerhed) der dominerer (s. 63), medens det vigtigste ord i fænomenologien, altså den anden side af sammenstillingen, er *onore* (s. 65). Det næst hyppigst forekommende ord *riputazione* er langt mere sparsomt repræsenteret, heldigvis, fordi læseren da spares for overvejelser af, hvor meget de to ords betydning formodentlig adskiller sig fra hinanden.

Den sproglige analyse med dens frekvensagttagelser fører forfatteren i resten af kapitel I hen imod en nærmere karakteristik af forholdet *être/paraître* hos Machiavelli i henhold til sprogbrugen i den administrative

korrespondance. Hovedpunkterne er tre: 1) sondringen mellem *parere* i bred forstand og *inganno* i snæver forstand, 2) opfattelsen af et sansernes hierarki med hensyn til illusionen (hvor synssansen befinder sig i en særligt sårbar dobbeltposition, fordi det på een gang er den der vildføres og den der skrider ind med den nødvendige kontrol, at se det med sine egne øjne), og endelig 3) at Machiavellis sprogbrug udviser en tendens i retning af det belærende i forbindelse med illusionen (dette klare formuleret i bogens danske resumé, s. 369).

På baggrund af den sproglige analyse formulerer forfatteren i undersøgelsens anden del en selvstændig tese om kompositionsplanen i Machiavellis *Fyrsten*. Skriftets kap. I–XIV opfattes som en fremstilling af politikens realiteter (*Le Réel*), medens kap. XVI–ud befatter sig med hvad forfatteren kalder *le paraître*, med kap. XV som omdrejningspunkt, et kapitel der altid har tiltrukket sig opmærksomhed i Machiavelliforskningen, det der handler om hvad menneskene frem for alt roser og dadler fyrsterne for. Denne tolkning af *Fyrsten* er afhandlingens væsentligste kvalitet, den afdækker aspekter ved dette omdiskuterede skrift som næppe før har været tilstrækkeligt påagtet i forskningen og bidrager til belysning af Machiavellis tænkning om politikens væsen og politikens vilkår.

På baggrund af det øgede kendskab til korrespondancen fra Machiavellis embedsperiode 1498–1512, som undersøgelsens første del repræsenterer, fremtræder behandlingen i *Fyrsten*, både af illusionen i bred og bedraget i snæver forstand som langt mere betydningsfuld og langt mere gennemtænkt fra Machiavellis side, end det kan erkendes ved en umiddelbar læsning. Det skyldes ikke kun, at sprogbrugen i *Fyrsten* ligner korrespondancens – det gør den også, men det er ikke det mest væsentlige – det skyldes i virkeligheden at sprogbrugen i *Fyrsten* omkring illusionsfænomenet er blottet for den uklarhed der hæftede ved sprogbrugen i korrespondancen, en uklarhed der ikke blev hævet ved præses' prisværdige bestræbelser. Der er således ikke tvivl mulig om at listen i *Fyrstens* kapitel XV over de gode fyrstelige egenskaber, og deres modsætning, forudsætter det ideelt ønskelige – men det praktisk umulige – i at eje alle de gode dyder, og således det praktisk nyttige i at have ry for disse gode egenskaber, hvad enten dette ry så er vel funderet eller ikke. At et sådant ry har selvstændig politisk værdi, bringer Machiavellis ord i *Fyrstens* kapitel XV selv tydeligt frem, men præses' undersøgelse bidrager i høj grad til at understrege denne pointe. Når han (bl. a. s. 185) tolker begrebet *verità effettuale* i *Fyrsten* (sandhedens virkning eller sandheden i dens virknings-aspekt) som et fænomen der til dels består eller kan bestå af fiktive elementer, og når han tillægger Machiavellis tænkning en teori –

eller i det mindste begyndelsen til en teori – om staternes prestige (som bekendt et element i moderne vestlig politisk videnskab) har han utvivlsomt peget på nogle væsentlige aspekter af Machiavellis filosofi. Tanken vil kunne få betydning for fremtidig Machiavelli-forskning, men det må rigtignok erkendes at dens bærekraft afhænger af, om det vil lykkes at opnå bedre indsigt i Machiavellis sprogbrug, i korrespondancen og i forfatterskabet, og her må det foreløbig erkendes at præses' undersøgelser, som i det væsentlige er frekvensiagttagelser, ikke føjer meget til Chiappellis analyse (*Studi sul linguaggio del Machiavelli* og *Nuovi studi sul linguaggio del Machiavelli*, Firenze, hhv. 1952 og 1969) hvis konklusion var at Machiavellis sprogbrug er flydende.

Når læseren er nødsaget til at konstatere, at præses' undersøgelse af ordparrene om illusion og realitet i politik, således som Machiavelli fremstiller denne, er statistisk i sit væsen og består overvejende af frekvensiagttagelser, er dette ikke en begrænsning præses selv gør opmærksom på. Snarere tyder hans formuleringer flere steder på, at han selv tillægger sin sproglige analyse væsentligt videre bærekraft. Men læseren må være mere beskeden på præses' vegne end han selv tilsyneladende er tilbøjelig til, for illusionen er et fænomen der er vanskeligt at gribe, i videnskaben som i dagligdagen. Da Søren Kierkegaard for næsten halvandet hundrede år siden fremlagde sin disputats om »Begrebet Ironie« – ironi er som bekendt det at skildre noget i bevidst modsætning til dets væsen, en form af stor betydning i den gamle græske pædagogik og dialektik – skrev han i sit forord, at den opgave at skrive en bog om ironi er som hvis en maler ville male et billede af en nisse, med den hat der gør ham usynlig. – Den opgave præses har stillet sig er ikke mindre ambitiøs.

Hvad præses finder i Machiavellis *Fyrsten* til støtte for sin illusions- eller apparitionsteori, er i skriftets opbygning logisk afhængigt af den berømte programerklæring i *Fyrstens* kapitel XV, at Machiavelli nu, når han vil behandle de regeringsmåder en fyrste bør anvende over for sine undersåtter og over for sine venner, for ikke at blive anset for overdrevet pretentiøs – når han nu vil skrive om det og tage afstand fra det meget andre allerede har skrevet – vil *andare dritto alla verità effettuale della cosa*, snarere end beskæftige sig med *l'immaginazione de essa*, dette for at skrive noget der kan være nyttigt for den der forstår sig på det (*sendo l'intento mio scrivere una cosa utile a chi la intende*). Præses' illusions- eller apparitionsteori er bygget op på, hvad Machiavelli selv skriver i den halvdel af sit skrift som han har viet til regeringsmåderne, og her må sandheden i dens virkningsaspekt foretrækkes for de spekulative forestillingers greb efter sandhedens idé.

I sin udvikling af teorien ser præses imidlertid konsekvent bort fra de grundbetragtninger om staternes væsen som Machiavelli har nedlagt i *Fyrstens* første fjorten kapitler, hvorved regeringsmådernes forhold til de forskellige kategorier af stater forflygtiges i præses' fremstilling af Machiavellis politiske filosofi. Machiavellis skelnen mellem en »ny« fyrste og en der har arvet sit fyrstendømme (en *principe nuovo* over for en *principe ereditario*), der er fundamental i skriftets første halvdel, lades således ganske ude af betragtning i præses' behandling af Machiavellis politiske illusionsteori. Dette til den grad, at når præses s. 190 i sin behandling af *Fyrstens* kapitel XVIII (om hvorvidt fyrsterne bør holde deres ord) konstaterer at medens al politisk autoritet har behov for *credibilité*, adskiller *les modalités de la pratique du paraître* sig *bien évidemment* fra et regime til et andet – så vælger han i det følgende helt andre kriterier til at skelne mellem regimerne, end dem *Fyrsten* er bygget op på: »Dans le régime républicain, et dans tout autre régime où les fonctions gouvernementales font l'objet d'un certain degré de distribution ou de partage, la cohérence mimétique est en partie fonction d'une coordination entre les différents opérateurs du système; plus le système est centralisé, plus l'établissement de cette cohérence est en revanche fonction des talents théâtraux du prince lui-même« (s. 190). Præses erstatter her Machiavellis betragtninger med sine egne, ikke fordi Machiavelli ikke skriver noget om, hvad præses her behandler, men fordi eftertrykket hos ham ligger et andet sted. For Machiavelli er det rigtignok ikke uvigtigt – men dog alligevel kun af middelbar betydning – hvorvidt regimerne er centraliserede eller ikke, for det har med undersåtternes pålidelighed at gøre, hvor meget de er involveret i statens sager. Men i Machiavellis *Fyrsten* ligger der større vægt på de kriterier præses vælger at skyde til side. Staterne kan deles i republikker og fyrstendømmer, hvoraf Machiavelli kun behandler de sidstnævnte her; fyrstendømmerne er enten arvede eller nye, eventuelt blandede (*misti*), nemlig hvor en fyrste lægger et nyt territorium til sit arvede fyrstendømme. Og denne skelnen er ikke kun definatorisk og leksikalsk i sin betydning, som det måske kunne synes af *Fyrstens* kap. I og II, hvor sondringen først fremføres. Den hænger nøje sammen med den grundbetragtning, at de nye og blandede fyrstendømmer er forholdsvis lette at erhverve, i forhold til de anstrengelser der er forbundet med at opretholde dem, medens det arvede fyrstendømme næsten opretholder sig selv hvis undersåtterne blot er lykkelige og fyrsten klog. I problemerne med at opretholde de nye fyrstendømmer, spiller det en afgørende rolle, hvorledes de er erhvervede, ved et lykketræf (*fortuna*) eller ved egen indsats (*virtù*). Jo større indsats af egne kræfter fyrsten har gjort ved erhvervelsen af sit (nye) fyrstendømme, jo bedre har han

forberedt den senere, nødvendige indsats der må gøres for at opretholde magten, afværge ydre angreb og sikre undersåtternes fortsatte tilfredshed. Men sikker kan ingen nok så aktiv fyrste være, hvis ikke lykken er med ham: Cesare Borgia i Machiavellis fremstilling er blevet et berømt eksempel på en fyrste der overgik alle i *virtù*, men led nederlag på grund af en katastrofal mangel på *fortuna*, en fremstilling hvori det imidlertid på forhånd er klart at der må menes noget andet med ordet *virtù* end dydighed i borgerligt moralsk forstand, for dydig i den betydning var hverken han eller Machiavelli.

Forfatterens behandling af begrebet *virtù* er ganske overfladisk og mærkeligt uafhængig af Machiavellis tekst. »Des connotations conventionnelles retiennent le terme *virtù* du côté de la seconde fonction indo-européenne«, hedder det s. 235, uden hensyn til at Machiavelli ikke kan have kendt Georges Dumézil (og i øvrigt uden at dette navn anføres i bogens litteraturliste).

Det er ingen kompliment til Machiavellis intelligens at tillægge ham en udtrykkelig mening om »at den politiske illusion bør suspenderes i magtens interne arbejde. Fyrsten og hans rådgivere arbejder i fællesskab på opretholdelsen af statens prestige. Enhver anvendelse af illusionspraksis i dette fortrolige arbejde er kontraproduktiv« (s. 373 i bogens danske resumé af indholdet i kapitel II. 9 der behandler *Fyrstens* kap. XXII og XXIII om fyrstens forhold til rådgiverne og til smigrere). Af bogens hovedtekst fremgår da også at der i disse to kapitler af *Fyrsten* faktisk ikke står noget videre om illusion eller bedrag ud over den helt generelle betragtning om rådgiverens forhold til fyrsten at *il ministro non può sperare di ingannarlo* (at rådgiveren ikke kan gøre sig forhåbning om at kunne narre fyrsten), kap. XXII, og at fyrsterne skal undgå smigrere, der er hele indholdet af kap. XXIII. Logisk mangler dette ikke i Machiavellis argumentation. Men hvis den politiske illusionisme, som præses vil det, skal være et centralt punkt i Machiavellis tænkning, bliver det af afgørende betydning om nu den fyrste der læser Machiavellis skrift og gør som han siger (altså bruger *Fyrsten* i kap. XV's ånd, for at drage nytte af den) virkelig kan være sikker på, at det holder stik. Det kan han ikke efter *Fyrstens* ordlyd i kapitlerne om rådgivere og smigrere, hvor pointen netop er, at sikker kan ingen være på dette punkt, ellers havde der ikke været nogen grund til at skrive som Machiavelli gør. I præses' illusionsteori er denne sikkerhed en trossag, og hans argumentation befinder sig i den blå luft.

Hverken præses eller andre videnskabsmænd råder over andre hjælpemidler til interpretation af tekster end logikken og grammatikken, og disse to instrumenter er værgeløse over for den udtrykkelige, tilståede

løgn. Sætningen »Jeg lyver« er enten sand eller falsk. Hvorvidt den er det ene eller det andet, afhænger af mine intentioner i handlingsøjeblikket, og dem indeholder sætningen intet sprogligt udtryk for. Den traditionelle formulering af, hvad der plejer at kaldes løgnens paradoks, »Kretenseren sagde at alle kretensere løj« er af ganske samme art som sætningen »Politikeren Machiavelli sagde at alle politikere forstiller sig, eller må forstille sig«, hvilket er hele indholdet af den illusionsteori præses tillægger Machiavelli.

Ikke des mindre indeholder den foreliggende afhandling en værdifuld og selvstændig redegørelse for illusionsmomentets betydning i Machiavellis *Fyrsten*. At dette videnskabelige resultat er vundet gennem en fejltagelse, gør mindre til sagen; det er ikke første gang, og vil næppe heller blive sidste gang et videnskabeligt resultat bliver til på denne måde. Det er skade, at forfatteren til fordel for en overvejende statistisk præget sproglig analyse har villet afstå fra en dybtgående undersøgelse af de dele af Machiavellis forfatterskab, hvori denne udtrykkelig udtaler sig om politisk illusionsmageri. Og det er navnlig skade, at forfatteren har givet sig selv lov til at forblive i en naivistisk indstilling over for løgnens paradoks. Det betyder, at den forbindelse afhandlingen ønsker at drage mellem sprogundersøgelsens resultat og *Fyrstens* komposition foreløbig ikke kan betragtes som mere end en cirkelslutning.

Kai Hørby

OLE HYLDTOFT: Københavns Industrialisering, 1840–1914. Faser i den industrielle udvikling. Herning, System, 1984. 524 s., iii. 260 kr.

Det fremgår af indledningen, at arbejdet senere skal følges op af en udredning af industrialiseringens følger for den københavnske byudvikling, men dette forhold er ellers ikke berørt i afhandlingen.¹ Dennes formål er at give en sammenfattende skildring af den københavnske industris udvikling fra ca. 1840 og frem til krigsudbruddet 1914, mens den fra et meget beskedent og stillestående stadium går ind i en siden uophørlig vækst under nye vilkår med hensyn til afsætning, organisation og produktionsteknik, og bliver en hovedkilde til ændring af de sociale og politiske vilkår i samfundet.

Forfatteren overvejer industribegrebet, men vælger i praksis en konventionel definition (varefremstilling med mindst 6 arbejdere på ét

¹ Anmeldelsen gengiver med mindre ændringer den anden officielle opponents indlæg ved disputatsforsvaret på Københavns Universitet 14. dec. 1984.